

Wspomnienie o Janie Sakwerdzie (1942–2009) i jego kolekcji ekslibrisów w zbiorach specjalnych Biblioteki Śląskiej

Jan Sakwerda urodził się w Dąbrówce Małej, dzielnicy Katowic, 27 grudnia 1942 roku, a zmarł 24 października 2009 roku w Kłodzku. Był historykiem, śląskoznawcą, muzealnikiem, znawcą sztuki medalierskiej, miłośnikiem ziemi dolnośląskiej i prawdziwym przyjacielem Kłodzka. Kolekcjonował obrazy, śląską rzeźbę sakralną, dawne ekslibrisy śląskie oraz „rzeczy z duszą”: filiżanki, szklanki oraz kieliszki z nadrukami przedstawiającymi dolnośląskie miasta i wsie. Mówił o nich: „To także dokumentacja śląskiego krajobrazu w całej jego różnorodności”. W latach 1947–1950 Jan Sakwerda mieszkał w Oławie, następnie w Ząbkowicach Śląskich, gdzie ukończył Szkołę Podstawową i rozpoczął naukę w Liceum Ogólnokształcącym, którego jednak nie ukończył. Maturę zdał dopiero w I Korespondencyjnym LO we Wrocławiu. W latach 1960–1971 pracował w zakładach przemysłowych i administracji państwowej w Ząbkowicach Śląskich. Studia historyczne Jan Sakwerda ukończył na Uniwersytecie Wrocławskim w 1980 roku. W tym okresie był już mocno zaangażowany w działalność krajoznawczą i turystyczną, a po 1965 roku związał się z Muzeum Regionalnym PTTK zamku „Grodno” w Zagórzcu Śląskim. W 1970 roku, po otrzymaniu uprawnień przewodnika terenowego po Dolnym Śląsku oraz przewodnika sudeckiego, został członkiem Koła Przewodników Sudeckich i Terenowych. W 1974 roku zdobył uprawnienia Instruktora Krajoznawstwa Regionu, a trzy lata później Instruktora Krajoznawstwa Polski. Dokumenty PTTK odnotowują wyróżnienie, jakie w 1976 roku otrzymał w Konkursie Krasomówczym w Golubiu-Dobrzyniu. Na początku

października 1985 roku w Świdnicy zorganizował XIV Forum Krajoznawstwa Dolnośląskiego pt. „Pomniki dawnego prawa na Śląsku”. W 1983 roku powiększył swój zbiór wyróżnień o medal „Zasłużony Działacz Turystyki”, a w kolejnych latach o srebrną i złotą Honorową Odznakę PTTK. Wspomnienia o zasłużonych krajoznawcach i działaczach PTTK na Dolnym Śląsku zawarł w wydawnictwie *By czas nie zatarł ich śladów*, które ukazało się w 1985 roku. Był autorem informatorów krajoznawczo-turystycznych o okolicach Ząbkowic Śląskich, Wambierzyc i zamku „Grodno”. Prowadził m.in. spotkania szkoleniowe z członkami Koła Przewodników Oddziału Wrocławskiego PTTK.

Kolejny etap życia Jana Sakwerdy związany był z Wrocławiem. W 1989 roku rozpoczął tam pracę w Muzeum Sztuki Medalierskiej na stanowisku kustosza, a w latach 1990–2000 zastępcy dyrektora do spraw merytorycznych. Po włączeniu Muzeum Sztuki Medalierskiej do Muzeum Miejskiego Wrocławia pracował tam nadal jako kustosz (aż do 2008 roku, czyli do emerytury). W czasie pracy w muzeum wiele swoich opracowań poświęcił sztuce medalierskiej. Pośród nich są artykuły wydane w *Biuletynie Sztuki Medalierskiej*, takie jak *Medale Johanna (Hansa) Buchheima w zbiorach Muzeum Sztuki Medalierskiej*, *Anton Friedrich Koenig (1756–1838). Szkic do portretu medaliera*, wydawał także kolejne tomy z cyklu *Medalierskie Portrety Wrocławian* oraz opracowania zbiorów śląskich medali z wrocławskiego muzeum, są to m.in. katalogi zbiorów *Medale – polonica i silesiaca XVI i XVII wieku w zbiorach Muzeum Sztuki Medalierskiej* oraz *Medale – silesiaca XVIII wieku w zbiorach Muzeum Sztuki Medalierskiej*, *Oddziale Muzeum Miejskiego Wrocławia*, wydane w 1999 i 2000 roku oraz katalogi realizowanych przez muzeum wystaw. Opublikował wiele specjalistycznych katalogów medali śląskich, prac naukowych i popularnonaukowych. Był organizatorem licznych wystaw, promujących sztukę śląską. Starał się upowszechniać polską sztukę medalierską w kraju oraz poza jego granicami. Muzeum, w którym pracował, uczestniczyło w międzynarodowych wystawach, m.in.

FIDEM (Fédération Internationale de la Médaille), było też współorganizatorem, razem z Ośrodkiem Kultury i Sztuki we Wrocławiu, cyklu wystaw pt. „Wieczory Wyszehradzkie – znad Dunaju, Wełtawy i Wisły”. Muzeum nie tylko gromadzi medale, ale też wydaje publikacje o medalach. I tak powstały cykle: *Medalierski autoportret*, *500-lecie odkrycia Ameryki*, *40 rocznica Powstania Warszawskiego* i wiele innych.

Wśród znawców malarstwa śląskiego, głównie pejzażowego, uchodził za eksperta. Interesował się mało znanymi artystami śląskimi, takimi jak Anton Born czy Otto Müller z Lubawki. Był m.in. autorem publikacji o Ottonie Müllerze. Opracowanie pod tytułem *Otto Müller-Hartau – malarstwo. Pejzaże okolic Wałbrzycha i Ziemi Kłodzkiej* wydano we Wrocławiu w 2004 roku.

Swoje artykuły zamieszczał także w niemieckich czasopiśmie np. „Schlesien” oraz w „Akapicie” – roczniku Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Warszawie. Tytuły tych artykułów to: *Parę uwag o ekslibrisie Felixa Theusnera* oraz *Nieznany ekslibris Biblioteki Rady Miejskiej w Poznaniu*. Współpracował także z K.G. Saur Verlag München Leipzig (Redaktion Allgemeines Künstlerlexikon) i redakcją *Encyklopedii Wrocławia*, w której był autorem haseł sygnowanych monogramem „JSa”.

W 2005 i 2009 roku został zaproszony do grona członków jury w IV i VI Międzynarodowym Przeglądzie Ekslibrisu Drzeworytniczego i Linorytniczego im. Pawła Stellera, organizowanym przez Bibliotekę Śląską w Katowicach.

Kolekcje ekslibrisów często prezentował na wystawach, publikując jednocześnie ich opracowania. Tak powstały katalogi z serii Signum Libri Decorum: *Wrocław i wrocławianie w dawnym ekslibrisie*, *Śląsk i Ślązacy w dawnym ekslibrisie* oraz *Wrocław i wrocławianie we współczesnym i dawnym ekslibrisie*, które prezentował na wystawach we Wrocławiu w latach 2002, 2005 i 2008.

Jan Sakwerda był także członkiem Polsko-Czeskiego Towarzystwa Naukowego oraz aktywnym działaczem Dolnośląskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. W latach dziewięćdziesiątych rozpoczął działalność charytatywną w organizacji Stowarzyszenie Bratniej Pomocy „Odd Fellows” w R.P. we Wrocławiu.

Jan Sakwerda zmarł w 2009 roku i został pochowany na Cmentarzu Kiełczowskim we Wrocławiu. Należał do znakomitych popularyzatorów wiedzy z zakresu śląskiej historii, kultury i sztuki. Był autorem wielu publikacji, specjalistycznych katalogów, wystaw poświęconych tematyce Śląska oraz „kronikarzem minionego świata, którego pewne obszary nie zostały zarejestrowane, zauważone, docenione”.

W 2006 roku Jan Sakwerda przekazał Bibliotece Śląskiej (ze swojej prywatnej kolekcji) 170 ekslibrisów pochodzących z niemieckiego obszaru kulturowego, powstałych w latach 1900–1945. W dwa lata później został opublikowany katalog *Signum libri decorum. Kolekcja ekslibrisów Jana Sakwerdy w zbiorach Biblioteki Śląskiej w Katowicach* autorstwa Lucyny Jabłko i Elżbiety Tyrny-Danielczyk (Katowice 2008). W maju 2009 roku historyk podarował księżnicy kolejny cenny dar w postaci 36 ekslibrisów, stanowiących uzupełnienie kolekcji. Ekslibrisów tych już jednak nie uwzględniono w drukowanym katalogu.

Do najstarszych „małych dzieł sztuki”, pochodzących z tego właśnie pięknego i drogiego zbioru, należą miedziorytowe ekslibrisy rodu szlacheckiego, a potem hrabiowskiego Pilati von Thassul zu Daxberg – właścicieli dóbr w Hrabstwie Kłodzkim koło Nowej Rudy; Joannesa Antoniusa de Schaffgotscha (1675–1742), cesarskiego rzeczywistego tajnego radcy, starosty Świdnicy oraz Jawora, w latach 1719–1741 dyrektora wrocławskiego Urzędu Zwierzchniego, a także twórcy majoratu dóbr chojnicko-cieplickich; Carla Gottharda Grafa Schaffgotscha (1701–1780), hrabiego Rzeszy, cesarskiego rzeczywistego tajnego radcy. Są to znaki książkowe o charakterze heraldycznym, autorstwa nieznanych twórców.

Pozostałe ekslibrisy powstały głównie w Austrii i Niemczech na przełomie XIX i XX wieku. Z bogatego grona artystów malarzy, grafików, rytowników na uwagę zasługują m.in.: Otto Ackermann, Mathilde Ade, Erhard Amadeus-Dier, Emil Arends, Georg Barlösius, Franz von Bayros, Carl Leonhard Becker, Karl Blossfeld, Georg Broel, Alfred Cossmann, Maximilian Dasio, Julius Diez (Dietz), Emil Döpler (mł.), Alexander

Eckener, Bodo Francke, Alfred Hagel, Hermann Hirzel, Adolf Kunst, Emil Orlik, Augustin Pacher, Alfred Roller, Josef Sattler, Otto Ubbelohde, Franz Waldraff, Adolf Zdrzila.

Wymienieni artyści zajmowali się wieloma różnymi formami twórczości artystycznej. Prace ich świadczą o wielokierunkowym talencie oraz wyraźnie zauważa się indywidualny styl każdego z twórców. Otto Ackermann (1872–1953) był autorem pejzaży dolnego Renu oraz holenderskich i belgijskich wybrzeży. Mathilde Ade (1877–1953) ilustrowała czasopisma oraz powieści i książki dla dzieci, była autorką humorystycznych ekslibrisów. Erhard Amadeus-Dier (1893–1969) szkicował banknoty, tapety i gobeliny. Emil Arends (zm. po 1937 roku) zasłynął także jako malarz krajobrazów i twórca plakatów. Georg Barlösius (1864–1908) projektował ilustracje do kalendarzy i czasopism. Franz von Bayros (1866–1924) był twórcą prac malarzkich o tematyce erotycznej. Carl Leonhard Becker (1843–1917) zajmował się kopiowaniem antycznych obrazów i monet. Karl Blossfeld (1892–1975?) pracował w wydawnictwie w Lipsku, tam też tworzył ilustracje, rysunki piórką, projektował okładki książek oraz malował obrazy marynistyczne. Georg Broel (1884–1940) ilustrował czasopisma, w swoich pracach najczęściej wykorzystywał motyw lasu. Alfred Cossmann (1870–1951) był twórcą grafiki użytkowej: znaczków, banknotów, plakatów. Natomiast Maximilian Dasio (1865–1954) zasłynął jako ilustrator książek, twórca plakatów, znaczków pocztowych, ulotek reklamowych, biżuterii, projektował także wzory medali i stempli, był autorem witraży, rzeźbiarzem kamieni półszlachetnych, figur z drzewa, brązu oraz gipsu. Julius Diez (Dietz) (1870–1957) tworzył dzieła fantastyczne oraz monumentalne prace na zlecenie, np. freski na budowlach w Monachium. Emil Döpler mł. (1855–1922) tworzył szkice do rysunków na szkle oraz w metalu, malował obrazy rodzajowe oraz pejzaże. Alexander Eckener (1870–1944) wykonał wiele litografii, głównie z motywami Jeziora Bodeńskiego. Bodo Francke (1918–1977) był autorem pejzaży i obrazów przedstawiających miasta, wykonanych w technice akwareli i oleju. Alfred Hagel (1885–1945) był deko-

rátorem, malarzem figuralnym, autorem gobelinów oraz malowideł ściennych dla statków parowych. Hermann Hirzel (1864–1939), z zawodu aptekarz, chemik i przyrodnik, zajmował się także grafiką użytkową. Adolf Kunst (1882–1937) w swoich pracach przedstawiał często widoki Alp. Emil Orlik (1870–1932) wykonał wiele pojedynczych rycin oraz tematycznych cykli graficznych i portretów, projektował także plakaty i tapety. Augustin Pacher (1863–1926) zajmował się malarstwem okiennym, głównie witrażami, projektował wyroby złotnicze, szczególnie dla kościołów. Alfred Roller (1864–1935) projektował plakaty, był także scenografem. Josef Sattler (1867–1931) tworzył grafiki, drzeworyty, ilustracje do książek, jest autorem dziesięciu obrazów z życia Marcina Lutra, które powstały w 1929 roku. Otto Ubbelohde (1867–1922) projektował wzory do wyszywania, był twórcą krajobrazów miast i martwych natur, ilustratorem książek, autorem rysunków do pieśni, kalendarzy i bajek, m.in. ilustrował bajki braci Grimm. Franz Waldraff (ur. w 1878 roku) projektował rysunki na szkłe i wzory materiałów, wykonał projekty – szkice do powieści pisarzy francuskich, malował farbami wodnymi krajobrazy Florencji, Bretanii i Wersalu. Adolf Zdrázila (1868–1942) namalował freski w kościele w Bielsku, Taschendorfie oraz Świętej Jadwigi w Opawie.

Wymienieni artyści kształcili się w znanych ówczesnych ośrodkach artystycznych: Berlinie, Dreźnie, Düsseldorfie, Lipsku, Monachium, Norymberdze, Strasburgu i Wiedniu. Posługiwali się oryginalnymi, szlachetnymi technikami, takimi jak: drzeworyt, miedzioryt, litografia, akwaforta, akwatinta i sucha igła. Pojawiły się też mniej szlachetne techniki – cynkotypia kre-skowa czy siatkowa.

Ekslibrisy wykonane zostały nie tylko dla właścicieli prywatnych, ale również dla instytucji takich jak: Gesellschaft der Bibliophilen w Berlinie, Preussische Staatsbibliothek w Berlinie, Dorfbibliothek zu Gross-Lüsewitz, Bibliothek des deutschen Graveur Vereins w Berlinie oraz biblioteki opactwa cysterskiego, a od 1919 roku benedyktyńskiego w Krzeszowie koło Kamiennej Góry. Właścicielami ekslibrisów były osoby ze świata

nauki, kultury, sztuki oraz przedsiębiorcy. Wśród nich wrocławianin, architekt, grafik reklam z Wrocławia Curt Müller; Felix Theusner, urodzony w 1866 roku w Katowicach, prawnik, dyrektor oddziału Banku Niemieckiego (Deutsche Bank) we Wrocławiu, honorowy członek senatu tamtejszego uniwersytetu; Ernst Graf von Harrach, właściciel dóbr majątkowych w Krzeczynie Małym oraz Josie Gütschow pochodzący z rodziny właścicieli zamku Czocha; Ernst von Possart (1841–1921), niemiecki aktor, reżyser, dyrektor teatru, a także Fedor von Zobeltitz, współzałożyciel i prezes Towarzystwa Bibliofilów w Weimarze. Inne ciekawe znaki książkowe wykonano dla: cesarza Wilhelma II (1859–1941), Gianniego Mantero (ur. w 1897 roku) włoskiego architekta i kolekcjonera; Georga Poensgena (1898–1974) niemieckiego historyka sztuki, dyrektora Muzeum Palatynatu w Heidelbergu oraz Augusta Friedricha Ernsta Langbeina (1757–1835), popularnego niemieckiego pisarza i poety.

Motywy przedstawione na ekslibrisach są różnorodne: akty, pejzaże, portrety, herby, sceny symboliczne i humorystyczne, fauna, flora, człowiek i natura, erotyka, architektura. Bogata ornamentyka, doskonale dobrane liternictwo oraz styl świadczą o dużym wpływie secesji i różnych nurtów modernizmu.

Całość kolekcji to niewątpliwie arcydzieła ekslibrisu, unikatowe, o wysokich walorach artystycznych, posiadające specyficzny i niepowtarzalny charakter.

Opracowano na podstawie źródeł:

Jabłko L., Tyrna-Danielczyk E.: *Signum libri decorum. Kolekcja ekslibrisów Jana Sakwerda w zbiorach Biblioteki Śląskiej*. Katowice 2008.

Nowak L.A.: *Jan Sakwerda*. „Akapit” 2010, z. 5, s. 125.

Rumiński A.: *Jan Sakwerda*. „Na Szlaku” 2009, z. 12, s. 35.

Sakwerda J.: *Signum libri decorum. Śląsk i Ślązacy w dawnym ekslibrisie*. Wrocław – Ratingen-Hösel 2005.

**Publikacje Jana Sakwerdy w zbiorach Biblioteki Śląskiej
(w porządku chronologicznym)**

1. Sakwerda J.: *Strzegom*. Strzegom – Wrocław 1976.
2. Sakwerda J.: *Ziemia Kłodzka*. Wrocław [1981].
3. Sakwerda J.: *Zamek Grodno. Fakty i podania*. Wałbrzych 1985.
4. Sakwerda J.: *Kamieniec Ząbkowicki. Zarys dziejów i zabytki*. [tekst i plan kościoła J. Sakwerda]. Wrocław 1988.
5. Sakwerda J.: *Zamek Grodno*. Wałbrzych 1989.
6. Sakwerda J.: *Rzadki medal Jana Buchheima i jego geneza*. „Biuletyn Muzeum Sztuki Medalierskiej” 1991, nr 6, s. 44–48.
7. Sakwerda J.: *Medal małżeństwa Mrzygłódów*. „Biuletyn Muzeum Sztuki Medalierskiej” 1991, nr 6, s. 48–49.
8. Sakwerda J.: *Medale Johanna (Hansa) Buchheima w zbiorach Muzeum Sztuki Medalierskiej*. „Biuletyn Muzeum Sztuki Medalierskiej” 1993, nr 7, s. 22–30.
9. Sakwerda J.: *Theodor von Gosen. Medale*. Wrocław – Ratingen-Hösel 1993.
10. Bryk-Świerzek E., Sakwerda J.: *Kamienica „Pod Żłotym Słońcem” Rynek 6*. Wrocław 1993.
11. Sakwerda J.: *Dawne medalierstwo śląskie. Wystawa medalii*. Wrocław 1994.
12. Mrass P., Sakwerda J.: *Oberschlesische Medaillen und Plaketten*. Wrocław 1994.
13. Sakwerda J.: *Anton Friedrich Koenig (1756–1838). Szkic do portretu medaliera*. „Biuletyn Muzeum Sztuki Medalierskiej” 1995, nr 8, s. 24–33.
14. Bogacz T., Kozarska-Orzeszek B.: *Medalierstwo na ziemiach polskich w XVI–XX wieku*. [Wstęp J. Sakwerda]. Wrocław 1995.
15. Sakwerda J.: *Widoki Wrocławia w dawnych medalach (do końca XVIII wieku)*. „Biuletyn Muzeum Sztuki Medalierskiej” 1996, nr 9, s. 5–15.
16. Mrass P., Sakwerda J.: *Lukas Mrzygłód (1884–1952). Ein Oberschlesischer Maler und Restaurator*. Ratingen-Hösel 1996.

17. Sakwerda J.: *Medalierska kronika wojen śląskich (1740–1763)*. „Biuletyn Muzeum Sztuki Medalierskiej” 1997, nr 10, s. 5–7.
18. Kozarska-Orzeszek B., Mrass P., Sakwerda J.: *Jutta Osten. Rzeźba, medale, grafika*. Wrocław 1997.
19. Kostecka J., Kozarska-Orzeszek B., Sakwerda J.: *W czasie niewoli. 80. rocznica odzyskania niepodległości*. Wrocław 1998.
20. Sakwerda J.: *Medalierska kronika wojen śląskich (1740–1763)*, cz. 2. „Biuletyn Muzeum Sztuki Medalierskiej” 1999, nr 11, s. 5–20.
21. Sakwerda J.: *Nieznany medal Theodora von Gosena*. „Biuletyn Muzeum Sztuki Medalierskiej” 1999, nr 11, s. 28–30.
22. Ilkosz B., Mrass P., Sakwerda J.: *Georg Paul Heyduck (1898–1962). Malarstwo*. [B.m.] 1999.
23. Sakwerda J.: *Historyczny medal królewski. Katalog wystawy*. Wrocław 1999.
24. Bogacz T., Sakwerda J.: *Medale – polonica i silesiaca XVI i XVII wieku w zbiorach Muzeum Sztuki Medalierskiej. Katalog zbiorów*. Wrocław 1999.
25. Sakwerda J.: *Medale – silesiaca XVIII wieku w zbiorach Muzeum Sztuki Medalierskiej Oddziale Muzeum Miejskiego Wrocławia. Katalog zbiorów*. Wrocław 2000.
26. Sakwerda J., Kozarska-Orzeszek B.: *Wratislavia in nummis. Wystawa medali wrocławskich*. Wrocław 2000.
27. Sakwerda J.: *Medale – silesiaca XIX wieku w zbiorach Muzeum Sztuki Medalierskiej, Oddziale Muzeum Miejskiego Wrocławia. Katalog zbiorów*. Wrocław 2001.
28. Sakwerda J.: *W krainie Śnieżnika. Pejzażyści Ziemi Kłodzkiej pierwszej połowy XX w. Katalog wystawy*. Wrocław 2001.
29. Sakwerda J.: *Medale – silesiaca XX wieku (do 1945) w zbiorach Muzeum Sztuki Medalierskiej, Oddziale Muzeum Miejskiego Wrocławia (z uzupełnieniami). Katalog zbiorów*. Wrocław 2002.
30. Sakwerda J.: *Signum libri decorum. Wrocław i wrocławianie w dawnym ekslibrisie. Katalog wystawy*. Wrocław 2002.
31. Olszanowski Z., Sakwerda J.: *Stanisław Netsvolodov – repetycje. Katalog wystawy*. Wrocław 2003.

32. Sakwerda J.: *Medalierskie portrety wrocławian*, t. 1–3. Wrocław 2003–2007.
33. Sakwerda J.: *Artyści Ziemi Kłodzkiej i z Ziemią Kłodzką związani w latach 1800–1945. Leksykon*, t. 1–2. Wrocław 2004–2005.
34. Sakwerda J.: *Otto Müller-Hartau – malarstwo. Pejzaże okolic Wałbrzycha i Ziemi Kłodzkiej. Katalog wystawy*. Wrocław 2004.
35. Kozarska-Orzeszek B. [i in.], Sakwerda J. [współpraca]: *40 lat Muzeum Sztuki Medalierskiej*. Wrocław 2005.
36. Sakwerda J.: *Signum libri decorum. Śląsk i Ślązacy w dawnym ekslibrisie. Katalog wystawy*. Wrocław – Ratingen-Hösel 2005.
37. Sakwerda J.: *Ferdinand Friedensburg. Szkic portretu*. W: *Wybitni wrocławianie*. Pod red. I. Lipman, J. Nowosielskiej-Sobel. Wrocław 2007, s. 52.
38. Sakwerda J.: *Paul Schulz – rzeźbiarz wrocławski*. W: *Wybitni wrocławianie*. Pod red. I. Lipman, J. Nowosielskiej-Sobel. Wrocław 2007, s. 98.
39. Sakwerda J.: *Taki trochę dziwny list*. W: *Czterykroć po mistrzowsku – Dousa, Krzysztof, Nowakowski, Trzebiatowski*. Oprac. Z. Olszanowski, B. Kozarska-Orzeszek. Wrocław 2007, s. 9.
40. Sakwerda J.: *Nieznany ekslibris Biblioteki Rady Miejskiej w Poznaniu*. „Akapi” 2007, t. 2, s. 78.
41. Sakwerda J.: *Parę uwag o ekslibrisie Felixa Theusnera*. „Akapi” 2008, t. 3, s. 97–98.
42. Sakwerda J.: *Signum libri decorum. Wrocław i wrocławianie we współczesnym i dawnym Ekslibrisie. Katalog wystawy*. Wrocław 2008.
43. Sakwerda J.: *Hugo Bantau – malarz, grafik, mistrz ekslibrisu*. W: *Wybitni wrocławianie*. Pod red. I. Lipman, J. Nowosielskiej-Sobel. Wrocław 2009, s. 89.
44. Sakwerda J.: *O ekslibrisach Schaffgotschów. Nieco dokładniej*. „Akapi” 2009, t. 4, s. 91.

Karl Blossfeld: *Josef Lenze*,
akwaforta, 1922 r., Ex 4520

Adolf Kunst: *Ex libris*
Dr. Paul Werner, akwaforta,
akwatinta, [1917 r.], Ex 4582

Ekslibrisy były już reprodukowane w katalogu: *Signum libri decorum. Kolekcja ekslibrisów Jana Sakwerdy w zbiorach Biblioteki Śląskiej w Katowicach*. Katowice 2008.